

**FELSEFENİN FIKHÎ HÜKMÜ FUKAHA'NIN FELSEFEYE BAKIŞI ÜZERİNE ELEŞTİREL
BİR DEĞERLENDİRME**

Juridical Ruling of Philosophy
A Critical Assessment on the Fuqaha's View to Philosophy

Sait KAR

Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din
Felsefesi Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Divinity, Department of Religious Sciences,
Philosophy of Religion

saitkar@odu.edu.tr,

Orcid: 0000-0002-0001-4184

DOI: 10.34085/buifd.732044

Öz

Bu çalışma, İslam Fıkıh literatüründe felsefenin fikhî hükmü konusunda serdedilmiş olumsuz görüşlerin bir değerlendirmesini yapmayı amaçlamaktadır. Zira Fıkıh müdevvenatında felsefi faaliyetin cevazına dair olumlu bir görüş bulma çabası, samanlıkta iğne aramak kabilinden bir durum gibi gözükmektedir. Bu nedenle, öncelikle fıkıh literatüründe felsefeye dair ortaya konulmuş olan olumsuz yaklaşımların neler olduğunun ve hangi saiklerle bu sonuçlara varıldığının belirlenmesi, büyük önem arz etmektedir.

Çalışmamızın konusu olan İslam fıkıh geleneğinin, felsefi faaliyetin dini hükmü hakkında ortaya koymuş olduğu olumsuz yaklaşımları, bu hususta Dr. Ahmet Selman Baktı tarafından hazırlanmış ve kapsamlı bir araştırmanın ürünü olan "*Felsefenin "Hakikati" Konu Edinmesi "Caiz" mi?"* başlıklı makaleden yola çıkarak ortaya koyacağız.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de, akli kullanmayı tavsiye eden pek çok ayet vardır. Fakihlerin, temel prensibi akli kullanmak üzere şekillenen felsefeye yönelik eleştirileri ise bu gerçekle çelişmektedir. Aslında, bir ilim olarak fıkıhın içtihadı dayandığı, bunda da aklın kullanımını gerektiren kıyasın büyük bir payı olduğu bilinmektedir. Bu durumda fukaha, kendi kullandığı yöntemi kullandığı gerekçesi ile felsefeyi eleştiriyor demektir ki bu da açıkça totolojidir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Felsefe, Fıkıh, Din, Akıl.

Abstract

This study aims to make an assessment of the negative views on the juridical ruling of philosophy in the literature of Islamic Law. Because the attempt to find a positive opinion about the answer to philosophical activity in collected works of Fiqh looks like looking for a needle in a haystack. For this reason, firstly it is very important to find out to determine what are the negative approaches to philosophy in fiqh literature and for what reasons have been reached these conclusions.

The subject of our study is the negative approaches of Islamic jurisprudence about the religious verdict of philosophical activity. We will get the opinions on this subject from the titled "Is it Lawful that Philosophy Discusses 'Truth?'" article that the product of comprehensive research and has been prepared by Ahmet Selman Baktı.

As it is known, there are many verses in the Quran that recommend using the mind. The criticism of fuqaha about philosophy whose basic principle is shaped to use mind contradicts this fact. It is known that fiqh as a science is based on jurisprudence, and the analogy that requires the use of reason has a large share in it. In this case, the fiqh criticizes philosophy since it uses its method, and this is a tautology.

Keywords: Philosophy of Religion, Philosophy, Fiqh, Religion, Reason.

GİRİŞ

İnsan, içinde yaşadığımız evrenin mihreridir. Zira yaşadığımız evrene dair tasavvurların tümü, insana özel bir önem atfeder. Bilindiği gibi evrenin varoluşu hususunda esas olarak iki farklı görüş söz konusudur. Bunlardan ilki evrenin yaratılmış olduğunu kabul eden görüştür ki; bu görüş başta dinler olmak üzere, bir takım içerik farklılıkları olmakla birlikte bazı felsefi yaklaşımlar (teizm, deizm, pan-enteizm gibi) tarafından savunulur. İkincisi ise evrenin yaratılmamış olduğunu; dolayısıyla hep var olduğunu kabul eden görüştür ki bu da evreni bir tesadüfler silsilesi sonucu var olmuş ve öylece var olmaya devam edecek bir yapı olarak gören ateizm tarafından savunulur. Ancak birbirlerine taban tabana zıt evren anlayışlarına sahip bu iki kutup, buna rağmen insanoğlunun bu evrendeki önemine dair inançta birleşirler. Zira insanın evrendeki değeri, şayet yüce bir yaratıcıya inanılıyorsa bizzat bu yaratıcı tarafından hitabın konusu yapılarak ortaya konulmuş ve belirlenmiş, yaratıcı inancına sahip olunmayan yaklaşımlarca ise bizzat insanın kendi varoluşsal cehdi tarafından belirlenmiştir. Kısacası her iki yaklaşıma göre de varlık hiyerarşisinin en değerli ve kıymetli varlığı insandır.¹

Bu iki zıt dünya görüşünün birleştikleri diğer bir husus ise insanoğlunu değerli kılan unsur konusundaki yaklaşımlardır. Zira her iki anlayışa göre de insanı değerli kılan temel unsur, akıl sahibi bir varlık olmasıdır. Akıl sahibi olmak, dini açıdan sorumluluğun/mükellefiyetin kaynağı ve dayanağı olmasının yanında insanoğlunun içinde yaşadığı evreni, kendini ve ötesini anlamlandırabilmesinin yegâne kıstasıdır. Bu anlamlandırma çabası, sorumluluğunun kaynağı, nelerden ve niçin sorumlu olduğu gibi numenal yani duyular üstü konuları alakadar edeceği gibi evrenin işleyişinin ilkeleri düzleminde fenomenal yani olgu ve deneye konu olabilecek duyulur objelere taalluk eden hususlar da olabilir. Kısacası insanı diğer varlıklardan ayıran özellik, onun anlamlandırabilen bir varlık olmasıdır. Nitekim Aristoteles'in *Metafizik* adlı eserinin ilk cümlesi olan ve "bilmek" yetisini vurgulayan; "bütün insanlar doğal olarak bilmek ister"² ifadesi bu durumu özetler mahiyettedir.

İnsanın bu bilme arzusu ve kabiliyeti ise konu aldığı alanda, genel doğruların ya da temel yasaların bilgisine ulaşmayı amaçlayan bilgi kümesi olarak tarif edilen³ bilimlerin/ilimlerin oluşmasına bir vasıta olmuştur. Bu genel tanım bağlamında düşünüldüğünde, düşünce ve kültür dünyamızda ortaya çıkmış olan bütün bilimlerin/ilimlerin amacının bilgiye ulaşmak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. En genel anlamıyla haklı çıkarılmış doğru inanç olarak ifade edilen⁴ bilgi ise süje yani bilen özne ile obje yani bilinen şey arasında kurulan bağ sonucu ortaya çıkan ürün olarak tanımlanır.⁵ İnsanın ise bu sürecin başat unsuru olduğu aşikârdır.⁶

¹ İnsanın şerefi ve değeri hususunda Takiyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017); Sadık Kılıç, *Küllerden Diriliş: (Kur'an, İnsan, Bilim ve Evrene Dair)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 190-202; Sadık Kılıç, *Kur'an'da Varoluş ve İnsan (Kanayan Dimağlara Hitap)* (Ankara: Akçağ, 2017), 25-32; Sadık Kılıç, "Duvar Yazılarım'da İnsan Kimliğim", *İslamî Araştırmalar* 13/3-4 (2000); Yusuf Bahri Gündoğdu, *Alak Suresinin İlk Beş Ayetinin Eğitimsel Değeri -İlk Vahyin İzinde-* (Ankara: Nobel, 2018); Muttalip Özcan, *İnsan Felsefesi: İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma* (Ankara: BilgeSu, 2016), 11-35.

² Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996). s. 75.

³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002). s. 162.

⁴ Joshua Hoffman and Gary S. Rosenkrantz, *The Divine Attributes, Exploring the Philosophy of Religion 2* (Oxford: Blackwell, 2002), p. 2; Özcan Akdağ, "Tanrı'nın İlmi: Gazzâlî ve İbn Meymûn'un (Maimonides) Görüşleri Üzerine Bir İnceleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), s. 14.

⁵ Takiyettin Mengüşoğlu, *Felsefeye Giriş* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1997), 47-48; A. Kadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi* (Bursa:

Zira doğrudan ya da dolaylı yollarla sürekli bir bilgi akışı içerisinde yol alan insan, edindiği bilgilerle mütemadiyen etkiler, etkilenir, davranışlar kazanır ve fikirler üretir. Dahası her daim bilgi ile iç içe olan insanın var oluşunun sebebi (telos) dahi bilgidir.⁷ Bu meyanda Kant, *Critique of Pure Reason* adlı eserinde, bir konu hakkında verilecek hükmün yani bilginin doğruluğunun, nesnel dayanaklara dayanması gerekliliğinin üzerinde durur ve hüküm veren aklın öznel nitelik ve nedenlerine bağlı olan bir olay olduğunu söyleyerek⁸ bilgide insan unsurunun önemini vurgular. Bu epistemolojik tespit, bilgi konusunda ortaya çıkan tartışmalar göz önüne alındığında da -ki bu tartışmalar bilginin kaynağı, imkânı, sınırı vb. gibi hususları kapsar-değişmeyecektir. Zira ister kaynağı ister muhatabı isterse de oluşturarı ve sınırlarını belirleyeni olsun, insanın hem bilginin hem de buna bağlı olarak oluşturulan bilimlerin/ilimlerin olmazsa olmaz temel unsuru ve yaratıcı ögesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu cümleden olarak; genelde İslam dünyasında, din ile ilgisi olan entelektüel çevreler, belirsizliğe yol açacağı gerekçesiyle felsefeden uzak durulması gerektiği fikrini işleseler de dini bilimler veya ilahiyat alanının, doğrudan insani bir faaliyet olan felsefi düşünceden uzak durmak bir yana, onunla daima ilişki içinde olması gerektiğini söylemek yanlış olmayacaktır⁹.

Bu itibarla fıkıh ilminin, her ne kadar kaynağı vahiy¹⁰ olsa da -ki felsefenin de kaynağının vahiy olduğu şeklinde görüşler olduğunu söylemek gerekir¹¹- muhatabının, sistemleştireninin ve anlam şemasına kavuşturanın insan olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekir. Öte yandan felsefenin, insanın bilme, anlama, eleştiri yapma, kendine mal etme ve birey olma isteği gibi, Hz. Adem'de sembolleşen “yapısal” özellikleri nedeniyle kaçınılmaz olarak gerçekleştiği¹² söylenebilir. Dolayısıyla fıkıhın felsefeye dair verdiği/vereceği dini hüküm üzerine yoğunlaşmayı amaçlayan bu çalışmada, değerlendirmelerin mihengini beşer ve onun özellikleri oluşturacaktır. Bu değerlendirmenin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için öncelikle, fukahanın felsefi faaliyetin dini hükmüne dair ortaya koydukları görüşlerin neler olduğunu belirlenmesi gerekmektedir. Bu itibarla ilk olarak “Felsefenin Fıkıhî Hükmü” başlığı altında fıkıh literatüründe felsefeye dair görüşler, önce hiçbir değerlendirmeye tabii tutulmaksızın genel bir yapıda verilecek, müteakiben de “Verilen Bu Hükümlerin Felsefi Değeri” başlığı altında belirtilen kıstaslar üzerinden değerlendirilecektir.

1. Felsefenin Fıkıhî Hükmü

Mevzuu bakımından Hz. Peygamber dönemi ile başlamış olmakla birlikte bir ilim dalı olarak hicri ikinci asırda sistemli hale gelen ve mükelleflerin fiillerine dair hükümlerin,

Asa Kitabevi, 2009), 16; Hasan Tanrıverdi, *İnancın Rasyonelliği Sorunu* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012), 5; Hasan Tanrıverdi, *Meşşâî Felsefede Tanrı'nın Bilgisi Meselesi -Din Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), 46.

⁶ Sadık Kılıç, “Kur’ân’da Tefekkürün Semantik Evreni”, *Diyanet İlmî Dergi* 54, sy 4 (15 Aralık 2018), s. 42.

⁷ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*. (Ankara: Akçağ, 1999), s 65.

⁸ Immanuel Kant, *Critique Of Pure Reason*, çev. Paul Guyer - Allen W. Wood (New York: Cambridge University Press, 1998). p. 684-685.

⁹ Latif Tokat, *Din Felsefesi Yazıları* (Ankara: Elis Yayınları, 2015), s. 10.

¹⁰ Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 14 Şubat 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih>.

¹¹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961), 14; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar*, çev. Hüseyin Hâtemî (İstanbul: İletişim Yayınları), 1/9-15; İsmail Erdoğan, “Felsefenin Menşei İle İlgili Görüşler”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 70-72.

¹² Latif Tokat, “Din Felsefesi Nedir?”, içinde *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay, 2018). S. 17.

sistematiik ve teknik bir şekilde tasnifinin yapıldığı Fıkıh ilmi¹³ açısından felsefi faaliyetin yerinin tespit edilebilmesi, ancak bu ilim alanında telif edilmiş eserlerden yola çıkılarak mümkün olabilir. Böyle bir çalışmanın yapılabilmesi de ilgili alanın bilgisi ile iyi bir literatür taramasına bağlıdır. Bu nedenle daha önce de belirttiğimiz gibi biz bu konudaki görüşleri kapsamlı bir araştırmanın ürünü olan ve fukahanın ortaya koyduğu görüşlerin herhangi bir ekolün veya yüzyılın anlayışını genele teşmil etmeden, mümkün mertebe farklı ekol ve dönemlerde telif edilmiş fıkıh eserlerindeki yaklaşımların taranması sureti ile hazırlanmış *Felsefenin ‘Hakikati’ Konu Edinmesi ‘Caiz’ mi?* başlıklı çalışmadan alacağız. İlgili çalışma *‘Fıkıh Literatüründe Felsefe’* başlığı altında Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî furû Literatüründe felsefi faaliyete dair verilen hükmün ne olduğunu kapsamlı şekilde ele almıştır. Konu ile ilgili detayları mezkûr çalışmadan elde etme imkânı bulunduğundan, biz genel bir şekilde zikredeceğiz.

Serahsî (h. 490) ile başlayıp İbn Abidin (h. 1252) ile tamamlanan Hanefi furû eserlerinde, felsefi istilâhların (illet, cins vb. gibi) gereksizliğinin belirtilmesinin yanı sıra, filozofların Yararıcıyı kabul edip, risaleti reddetmeleri nedeniyle, Hz. Aişe’ye iftira atan Rafizîler’in küfrü kadar açık ve kesin kafir oldukları şeklinde görüşler yer almaktadır. Filozoflara karşı bu olumsuz tavrın, doğal olarak felsefi faaliyete dair de devam etmesi kaçınılmazdı. Nitekim felsefenin sihir, tılsım, astroloji ve fal gibi uğraşılması haram olan ilimlerden sayılması, şer’i ilimlerden birini tahsil eden reşit çocuğun nafakası babası tarafından karşılanırken, filozofların hezeyanları olan felsefeyi tahsil eden çocuğun bundan mahrum bırakılması, aynı şekilde sakalı bitmiş olmak kaydıyla bir çocuğun felsefe tahsili için ebeveyninden izin almadan evden ayrılmasının uygun görülmediği hükmü, Hanefî fukahanın felsefi faaliyeti uygun görmediklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Hatta İbnü’l-Hümâm (h. 861) ve İbn Nüceym (h. 970), felsefenin meşruiyeti hususundaki yaklaşımlarını, içinde felsefe yazılı olan defter ve kitapların çalınmasıyla alakalı verdikleri ilginç bir fetva ile ortaya koyarlar. Bir kitap veya defterin çalınması durumunda çalan kişiye cezai müeyyide uygulanacağı gibi şüphe unsurunun oluşması halinde herhangi bir müeyyidenin uygulanmaması da mümkündür. Şüphe unsurunun oluşması ise defter veya kitapla ilgili çalma/alma eyleminin, bunların fiziksel yani mali değer ifade eden kısmına yönelik olmadığını ispat edilmesi ile mümkündür. Bu ise ancak çalınan defter ya da kitabın muhtevasında yer alan bilgilerin okunup anlaşılmasının, dini bakımdan mahzurlu olmaması ile mümkün hale gelir. Buna göre şer’i ilimler içeren bir kitabın çalınması durumunda, içeriği okunup öğrenilmeye değer olduğu için hırsıza had cezası uygulanmaz. Zira kişinin eylemi defter ya da kitabın mali değer ifade eden kısmına yönelmemiş olma ihtimalini barındırmaktadır. İçeriği felsefe olan bir kitap ya da defterin çalınması halinde ise muhtevanın okunup anlaşılması caiz olmadığından bu eylemin muhtevaya değil bunların mali değer ifade eden fiziksel kısmına yöneldiğine hükmedilir. Dolayısıyla felsefe ile ilgili bilgiler ihtiva eden eserleri çalan kimseler hakkında had cezası sabit olur.¹⁴

Hanefî fıkıh literatüründeki bu olumsuz tavrın, İbnü’s-Salâh’tan (h. 643) başlayıp, Zekeriyya el-Ensârî’ye (h. 926) kadar uzanan Şâfiî fıkıh literatüründe de devam ettiği görülmektedir. Zira Şâfiî mezhebinde de felsefe eserleri, astroloji ve illüzyon kitapları ile eş tutulmuş ve küfür

¹³ Ahmet Selman Baktı, “Felsefenin ‘Hakikati’ Konu Edinmesi ‘Caiz’ Mi?”, *Din ve Felsefe Araştırmaları* 1/2 (2018). s. 158.

¹⁴ Baktı, “Felsefenin ‘Hakikati’ Konu Edinmesi ‘Caiz’ Mi?”, ss. 161-164.

içerdikleri için satılmaması hatta imha edilmesi gerektiği söylenmiştir. Ayrıca Şafiî mezhebinde, felsefenin ve felsefeye giriş mesabesinde sayılan mantığın kişiyi gaflet ve dalalete düşüreceği için öğrenilmemesi gerektiği, bu ilimlerin okutulmaması, onları okutanların eğitim kurumlarından uzaklaştırılması ve hatta filozofların inançlarına sahip olanların, küfre düştükleri için İslam'a davet edilmesi ya da öldürülmesi gerektiği şeklinde fetvalar serdedilmiştir. Ayrıca Şafiî literatürde, şer'î olmasa da faydalı olduğu için tıp, matematik vs. gibi bilgilerin yazılı olduğu sayfelerle istinca caiz olmazken felsefe yazılı kâğıtlarla istinca edilebileceği şeklinde alçaltıcı ve tahkir edici hükümler de yer almaktadır. Buna göre felsefe, faydalı olmanın aksine zararlı ilimlerden olduğu için öğrenilmemeli, öğretilmemeli ve yazılıp çoğaltılmamalıdır.¹⁵

Malikî literatüründe ise felsefenin fayda vermeyen ilimler sınıfında sayıldığı, filozofların âlemin ezeliği ve ebediliği hususundaki görüşleri ile nefis tezkiyesi sayesinde nübüvvet derecesine ulaşabileceği şeklindeki anlayışlarının küfür olduğu, bunları kabul edenlerin ise kati surette dinden çıktığı şeklindeki ifadeler, Malikî literatürde felsefeye dair yer alan olumsuz yaklaşımlardan bazılarıdır.¹⁶

Hanbelî literatürde de durum farklı değildir. Zira Hanbelî fıkıh literatüründe de felsefe, öğrenilmesi haram olan ilimlerden sayılırken, felsefe öğretimi için ücret almak üzere yapılan akdin de geçersiz olacağı şeklinde fetvalar yer almaktadır. Bunun yanı sıra kelam ilminin sahasındaki meselelerle alakalı salt akılla konuşmanın haram olduğu, İbn-i Sînâ ve Fârâbî gibi filozofların mühlid olduğu ifade edilir. Ayrıca Fârâbî'nin filozofu nebiden üstün gördüğü şekildeki görüşünün ancak kalbinde Allah'a ve Resulüne dair imanın bulunmaması ile mümkün olabileceği söylenir. Bu ve benzeri değerlendirmeler, diğerleri gibi Hanbelî geleneğinin de felsefe konusunda menfi tutum içerisinde olduğunu gösterir.¹⁷

2. Verilen Bu Hükümlerin Felsefi Değeri

Yukarıda sunulan bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz ki, felsefe hakkında şer'î bir hüküm arayan ve bu hüküm için fıkıh literatürüne başvuran bir araştırmacının, felsefeye dair olumlu bir ifade bulması ve dolayısıyla da olumlu bir tutum sergilemesi olağan bir tutum olmayacaktır.

Peki, Kur'an'da düşünmeyi ve akletmeyi tavsiye eden, hatta emreden yüzlerce ayet olmasına rağmen, fukahanın felsefeye dair böylesine olumsuz bir yaklaşım sergilemesinin sebepleri nelerdir? İslam fıkıh geleneğinin felsefeye bakışını özetleyen yukarıdaki bilgiler ışığında, kısaca bu olumsuz yaklaşımların şu açılardan ortaya konduğunu söyleyebiliriz: a) düşünce tarihi boyunca filozoflar tarafından serdedilen görüşler, b) felsefi faaliyetin konu edindiği şeyler ve c) felsefe etkinliğinde kullanılan yöntemler. Bu itibarla biz de bu konudaki değerlendirmelerimizi, giriş bölümünde belirttiğimiz hareket noktaları etrafında, bu üç gerekçe üzerinden yapacağız. Ancak felsefenin konu edindiği şey ile bu konuyu anlama ve anlamlandırmada kullandığı yöntemleri, birlikte değerlendirmek icap ettiğinden, bu gerekçeler özelinde ortaya çıkan görüşleri bir arada değerlendireceğiz.

¹⁵ Baktı, "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?", ss. 165-166.

¹⁶ Baktı, "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?", ss. 164-165.

¹⁷ Baktı, "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?", ss. 166-167.

2.1. Felsefe Salt Filozofların Yaptığı Şey Değildir

“Felsefe nedir?” sorusuna verilebilecek en kolay yanıtlardan birisi, her ne kadar filozofların yaptığı zihinsel ve akli bir şey olduğunu söyleyip ardından da meşhur filozofların metinlerine işaret etmek olsa da¹⁸ bu cevap, felsefe ile uğraşanların dahi kabul edeceği tatminkâr bir cevap olmayacaktır. Zira felsefeyi, sadece filozofların yaptıkları bir etkinlik ve söyledikleri şey olarak görmek, matematiği matematikçilerin, fiziği fizikçilerin, kimyayı ise kimyagerlerin yaptığı ve söyledikleri şey olarak görmekle aynıdır. Buna göre, nasıl ki matematik, fizik veya kimya, matematikçilerin, fizikçilerin ya da kimyagerlerin yaptıkları iş ve söyledikleri söz değil, onların kullandıkları usul ve yöntemleri ise, bunun gibi felsefe de felsefecilerin yaptığı ya da söylediği şey değil, onların kullandıkları usul ve yöntemleri olarak anlaşılmalıdır. Kısacası, felsefi usul ve yöntemler ile bu usul ve yöntemleri kullanarak fikir üreten kişilerin yaptıkları iş ve dile getirdikleri görüşleri ayrı değerlendirmek daha tutarlı bir tutum olacaktır. Nitekim bu ayrım dikkate alınmaz ise, bir filozofun kullandığı yöntem ile ulaştığı/ulaşacağı hatalı sonuç nedeniyle felsefenin kusurlu görülmesi gibi, kimyagerin kullandığı usul ve esaslarla ulaştığı/ulaşacağı hatalı yahut tehlikeli sonuçların faturasının da doğrudan kimya ilmine kesilmesi gerekliliği doğacaktır ki; bunun ise abesle iştigal olacağı açıktır.

Elbette ki İslam dininin ortaya koyduğu hakikatler üzerine bina edilen temel akidelerden birisine aykırı bir fikir ortaya koymuş olan bir filozofun görüşü, varılan bu sonucun dini hükmünün ne olduğunu araştıran bir fakih tarafından haram kategorisinde tasnif edilecektir. Bu, fıkıh ilminin yüklendiği misyon açısından kaçınılmazdır. Ancak, filozofun bu sonuca ulaşmasının nedeninin, kullandığı yöntem olduğu düşüncesi ile bu yöntemin her zaman aynı yanlış sonuca varıracaklarını, nihai yargı olarak da yöntemin bizzat kendisinin haram olduğunu söylemek, bıçak kullanılarak bir cana kıyıldığında, bıçağın haram olduğunu söylemek gibi son derece hatalı ve tehlikeli bir yaklaşım olacaktır.

“Mutlak olarak apaçık ve zahir bir şey yoktur” anlamında, her şeyin bir yorumlama tezgâhına girmekten kaçamayacağı aşikârdır. Zira “apaçık, aşikâr ve kesin oluş” gibi hükümler bile bize, bir beşerî yorum ve bakış açısından süzülerek ulaşmaktadır. Hatta İlahi kaynaklı olan metinler dahi, müteâil niyet ve iradenin dünya diline aktarılması anlamında, *tabîi, insanî ve tarihî bir kırılma* olarak yorumdurlar.¹⁹ Yorumun ise üç temel unsuru vardır: Metin, yorumlayan özne ve anlama yani yorumlama süreci.²⁰ Buna göre, bir metnin anlaşılmasındaki en önemli eleman, insan ve dahi onun anlama/anlamlandırma yetisidir ve yorum faaliyetlerinin, beşer unsuru göz önünde bulundurulduğunda her zaman doğru yapılamayacağı su götürmez bir gerçektir. Nitekim Kur’an’a göre ilk insanın Allah karşısındaki en büyük sınavının bir yorumlama/daha doğrusu yanlış yorumlama eylemi ile başladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.²¹ Bu itibarla, dünya tarihi boyunca din temelli(!) yaşanan katliamların ve yaşatılan acıların, ya böylesi bir yanlış yorumlama sonucunda ya da tanrısal arzunun bu yönde olması nedeniyle gerçekleştiğini kabul etmek zorundayız. İkinci ihtimalin kabulü, dinlerin mutlak iyi olarak tanımladıkları tanrının, kötü niyetli faaliyetlerde

¹⁸ Nigel Warburton, *Felsefeye Giriş -Felsefe Hiç Bu Kadar Anlaşılır Olmamıştı!-* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), s. 13.

¹⁹ Sadık Kılıç, “Metin Yorumlamak ve Uygulamak İçin Yorum ise Tarih ve İnsana Göredir!”, *İslam ve Yorum -Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, Malatya, 2017, s. 15.

²⁰ Sadık Kılıç, “Yorum, Sadece Kendisidir, Daha Fazlası: ‘Nass’ Değil!”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:6, sy 10, (2002), s. 1.

²¹ Kılıç, “Metin Yorumlamak ve Uygulamak İçin Yorum ise Tarih ve İnsana Göredir!”, s. 15.

bulunduğunu söylemek gibi açık bir çelişkiyi kabul etmek anlamına gelecektir. Hal böyle olunca da birinci ihtimalin yani beşerin hatalı yorumlarda bulunmuş olma olasılığının kabulü elzem olacaktır.

Burada şunu da belirtmek isteriz ki, felsefi yöntemleri kullanarak dini açıdan kabul edilemeyecek görüş ve fikirlere ulaşan filozofları ve onları bu fikirlere ulaştırdığı düşünülen usulleri haram kategorisinde sayan fukahanın, aynı hassasiyetini diğer ilimler hatta bizzat kendisi için de göstermesi beklenir. Zira anlamının ve uygulamanın beşer işi olduğu, insanların anlayışları, ictimai, iktisadi, siyasi... şartları aynı olmadığı için de içtihat farkları ortaya çıktığı, bunun sonucunda da mezheplerin oluştuğu²² tarihsel bir vakıadır. Bir diğer tarihsel vakıa ise bu mezheplerin hakikat telakkileri arasındaki farklılıklar nedeniyle yaşanan çatışmalardır. Zira İslam tarihi, her biri fıkhi hükümler vasıtasıyla kendi haklı gerekçelerini oluşturmuş mezhep çatışmaları²³ ile doludur. Bu itibarla, şayet adil ve tutarlı bir yaklaşım sergilenecekse, örneğin bir terör örgütü (günümüzde Deaş ve Boko Haram gibi örgütler bunun en bilinen örneklerindendir) yaptığı eylemlerini, fıkıh ilminin ıstılahlarını kullanarak temellendiriyorsa, sonucun haramlığı nedeniyle yöntemin yani fıkıh usulünün de haramlığının iddia edilmesi gerekecektir. Oysaki böyle bir yaklaşımın, mantıklı ve tutarlı bir tavır olmayacağı, akliselim ve insaf sahibi herkes tarafından kabul edilecektir.

Sonuç olarak, salt filozoflar tarafından, düşünce tarihimiz boyunca bir düşünme, anlama ve anlamlandırma çabası olarak ortaya konulan görüşlerin, bizzat felsefe olarak ele alınıp, fıkıh ilmi açısından haram olarak sınıflandırılmasının, insaf sınırlarını aştığını belirttikten sonra, felsefenin konu edindiği şey üzerinden ortaya konulan eleştirileri irdelemeye geçebiliriz. Zira İslam fıkıh literatüründe felsefenin, kaçınılması gereken ilimler sınıfında değerlendirilmesinin temel nedeni, görünen o ki, onun konu edindiği şey ve bu konuyu anlama ve anlamlandırma da kullandığı yöntemidir.

2.2. Fıkıh ve Felsefenin Yöntemi ve Amacı Ortaktır

Bilindiği gibi felsefe, amacı eylem olan pratik bilgiden farklı olarak, hakikati konu edinen kuramsal bir bilgidir.²⁴ Fıkıhın, hakikatin eksiksiz biçimde bilincine varma çabası olan²⁵ felsefi faaliyete dair olumsuz yaklaşım sergilemesinin altında da felsefenin konu edindiği şey yatar; *hakikat*. Zira fıkıh ilmi açısından tek bir hakikat söz konusudur ki o da bu ilmin meşruiyetinin kaynağı olan dindir. Bu itibarla felsefenin, fıkıhın meşruiyet alanını yani dini konu edinmesi ve onun hakikatlerine ulaşmak üzere akli yetkili görmesi, fıkıh açısından meşruiyetinin tartışmaya açılması hatta kaybedilebilme tehlikesi taşıması anlamına geleceği için kabul edilemez olup, mücadele edilmesi hatta terk edilmesi gereken bir tutum olarak görülür.²⁶

Her ne kadar ilk bakışta bu görüş, fukahaya açısından haklı, hatta kaçınılmaz gözükse de durumun öyle olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira insani faaliyetlerin her birinin ya doğru ya da yanlış olarak sonuçlanacağı, üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi gereğince kaçınılmazdır. Bu durum, bir beşer faaliyeti olan felsefe için de matematik için de tabiatıyla fıkıh için de böyledir. Buna göre, felsefi düşünüş biçimleri ile fıkıhın meşruiyetinin temeli olan

²² Hayrettin Karaman, "İslâm Tarihinde Mezheb Kavgaaları" (Erişim 22 Şubat 2019).

²³ Detaylı bilgi için bkz. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007).

²⁴ Aristoteles, *Metafizik*, s. 146.

²⁵ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), s. 11.

²⁶ Baktı, "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?", s. 161.

verilmiş hakikate ulaşma ihtimali olduğu gibi, bu hakikatle taban tabana zıt birtakım sonuçlara ulaşmak da ihtimal dahilindedir. Ancak sadece, kendisi de beşerî bir yoruma dayanan verili hakikate aykırı bir sonuca varma ihtimalinden hareketle felsefi faaliyeti kötü ve kaçınılması gerekli şeklinde değerlendirmek, pire için yorganı yakmak olacaktır. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, her beşerî faaliyet, şıklarından biri doğru diğeri yanlış olan iki seçenektir birine ulaşmaktan başka bir imkânâna sahip değildir. Hal böyle olunca da yanlış bir sonuca varma ihtimali nedeniyle felsefi faaliyeti haram kategorisinde değerlendiren yaklaşımın, bir insanın ölümüne sebep olabileceği gerekçesi ile tıbbi müdahalelere, evrensel nizama zarar verebileceği gerekçesi ile kimyasal çalışmalara yahut ahlaksızlığa kapı aralayabilme imkân ve ihtimali nedeniyle teknolojik yeniliklere de aynı bakış açısı ile yaklaşması gerekecektir; ne var ki vakıanın böyle olmadığı aşikârdır.

Dini bir ilim olan fıkıh, en genel anlamıyla mükelleflerin hal ve hareketlerine dair şer'in hükmünü bilme/anlama çabası²⁷ olarak tanımlanır. Bu tanımlamada geçen; hal ve hareketleri inceleme konusu yapılan "mükellef", inceleme konusu olan hal ve hareketlere dair hükmü belirleyen "şer'" ve şer'in belirlediği hükmü "bilme/anlama" çabası ifadeleri bize, fıkıhın kaynağı, muhatabı ve amacı hakkında bilgi verir niteliktedir. Buna göre diyebiliriz ki; örf, gelenek ve akıl göz ardı edilmemesi gerekse de fıkıh ilminin kaynağı, ağırlıklı olarak şer' yani din, muhatabı "mükellef" yani insan, amacı ise şer'in ilgili mesele/kişi hakkındaki hükmünü bilmek/anlamaktır. Her ne kadar tanımında doğrudan geçmese de hükmün muhatabının mutlak surette akıl sahibi insanoğlu olması ve bilme/anlama eylemini ancak bu akıl sahibi insanın yapabileceği gerçeğinin, hükmü/hakikati/dini anlamak için kullanılacak yöntemin de akletme olduğu gerçeğini zımında barındırdığı da aşikârdır.

Nitekim fıkıh ilminin kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm'in akletmeye ve bilmeye yönelik özel bir vurgu yaparak pek çok ayette insanı, çeşitli nesne ve olgular üzerinde gözlem yapmaya, bunlardan elde edilen veriler üzerinde düşünüp doğru sonuçlara varmaya yönlendirmektedir (el-Bakara 2/164; el-Mü'minûn 23/80; el-Mü'min 40/67; el-Mülk 67/3; el-Çâşiye 88/17-20). Dahası Kur'ân, bir yandan hakikate dair genel veriler sunarken, diğer yandan insanın kendi entelektüel kapasitesiyle bu hakikate ilişkin sağlıklı bir bilgi edinmesini amaçlamakta, onlardan bu bilgilerin gerçekliğini aklî yetileriyle tahkik edip kendilerine sunulan hakikate varmalarını istemektedir. Böylece belirli otoritelere körü körüne uymayı reddederek kendisini de sorgulamaya açmakta, dinî bilginin aktarıcısı olan peygamber ve Kur'ân'ın da doğru ve hak olup olmadığını dahi düşünmeye ve araştırmaya çağırılmaktadır (en-Nisâ 4/82; Yûnus 10/16; en-Nahl 16/43-44). Bu bağlamda Kur'ân, akli kullanmaya o kadar önem vermektedir ki, küfrün/inkârın ve bunun sonucunda ortaya çıkan sorunların ancak akli kullanmamaktan kaynaklandığını belirtmektedir (bk. Yûnus 10/100).²⁸

Bu gerçek sebebiyle, fıkıh kaynaklık eden vahyin/metnin anlaşılması ve yorumlanmasında etkin olan faktörleri bir kez daha düşünmek iktiza eder. Zira metni/vahyi anlama ve yorumlamada beşerin, kültürün, tarihin ve dilin etkisi²⁹ yadsınamaz bir olgudur. Dolayısıyla

²⁷ Baktı, "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?", s. 153.

²⁸ Ömer Mahir Alper, "İslâm, Akıl ve Hakikat", *Müel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2014), s. 40.

²⁹ Sadık Kılıç, "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin", içinde *Kur'an ve Dil, Dilbilim, ve Hermenötik Sempozyumu, 17-18 Mayıs 2001* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2001), s. 98 vd.

metnin yanlış yorumlanabilme ihtimalinin, zihinlerde tutulması gerektiği hatırlanmalıdır. Bunu göre kendisi de bir anlama/anlamlandırma ve yorumlama faaliyeti olan fıkıh ilmi de apriori ve mutlak anlamda hakikate sahip olamayacak demektir. Nitekim fukahanın, kendisine sundukları hakikat/din tasavvurlarını rehber edindiği kelâm ekollerinin tarihsel süreç içerisinde oldukça farklı sonuçlara vardıkları bilinen bir gerçektir. Hatta İslam tarihi, birinin öne sürdüğü hakikat algısının diğeri tarafından dalalet olarak algılandığına da Mihne³⁰ sürecinde olduğu gibi birinin diğeri tekfir etmek bir yana, kanını heder ettiğine de tanıklık eder.³¹ Ayrıca, bir fakihın hüküm vermede kullandığı hakikat/din tasavvurunu, onun kelâmî/mezhebî kimliğinin oluşturduğu, oluşturulan bu hakikat/din anlayışının, her ne kadar doğruluğu ya da yanlışlığını belirleyen unsur “vahiy” olsa da vahyi anlayanın bireysel ve toplumsal planda bütünüyle beşer/insan olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Gazali, sadece Kur'an'ın nuru ile yetinerek akıldan yüz çeviren kimseyi, gözlerini yumarak güneş ışığına bakan kimse gibi tasvir ederek din ile bütünleşen aklın “nur üstüne nur” olduğunu söylerken³², dini anlamada aklın önemine vurgu yapar. Buna göre, hakikat/din alanında belirleyici “ölçüt” aklın ve vahyin kesiştiği, daha doğrusu birbirlerini tamamladıkları ortak alan olmalıdır. Aynı şekilde, İmam Mâtürîdî de *Kitabü't-Tevhid* adlı eserinde, dinin insanlar için zaruri olduğunu ve onun bilinebilmesi için ise vahiy ve aklın bir arada olması gerektiğini söyleyerek, hakikatin/dinin anlaşılmasında akıl-vahiy ortaklığının gereğini ortaya koymuştur.³³ Hal böyle olunca da mezhep, cemaat ve tarikat gibi dini nitelikli oluşumların temelinde "yorum" olduğu, dolayısıyla bu tür oluşumların bütünüyle beşerî oldukları, bu nedenle de hiçbirinin dinin tek doğru anlama biçiminin kendisinini olduğunu iddia edemeyecekleri gerçeği dikkatlerden uzak tutulmamalıdır.³⁴

Dünya tarihi, hakikati kendi tekellerinde gören zihniyetlerin sebep oldukları kargaşa ve zulümlerle dolu olduğu gibi, İslam tarihi de bu tür olaylardan uzak olmamıştır. Durumun günümüzde de aynen tekerrür ettiğini söylemek, üzücü olsa da realitedir. Bu tarihsel gerçeklik ışığında, hakikat tekelciliğinin sebep olduğu olumsuz sonuçlar dikkate alınarak daha kapsayıcı bakış açıları geliştirilmesinin zaruri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca, nasıl ki felsefi faaliyet, hakikati kaybetme ihtimalini barındırdığı gerekçesi ile kaçınılması gereken “meşum(!)” faaliyet sıfatıyla değerlendirilebiliyorsa, hakikat tekelcisi diğer zihniyet ve etkinliklerin de kan, gözyaşı ve zulme sebep olma ihtimali barındırması nedeniyle haram kategorisine alınması gerekecektir ki, bu da fıkıhın sonuçta kendi kendini haram kılması anlamına gelecek olan bir totolojidir.

Dinin efradını cami' ağıyarını mâni bir tanıımı yapılamasa da en genel anlamıyla, dinlerin, inanç, ahlak ve ibadet olma üzere birbiri ile bağlantılı üç temel yönünün olduğu ve tanımında bu üç hususu barındırması gerektiği söylenebilir. Kısacası dinlerin, insanın hayatındaki temel varoluşsal ihtiyaçlarına ve asli insani sorulara verilmiş cevaplar olarak değerlendirilebilir.³⁵

³⁰ Mihne sürecinde yaşananlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), ss. 39-73.

³¹ Baktı, “Felsefenin ‘Hakikati’ Konu Edinmesi ‘Caiz’ Mi?”, s. 172.

³² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), s. 8.

³³ Muḥammad İbn-Muḥammad al-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid: Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, Yedinci basım (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015) s. 5; Hülya Alper, “İmam Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi: Aklın Önceliği ve Vahyin Gerekliliği”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2014), s. 8.

³⁴ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), s. 13.

³⁵ Rahim Acar, “Din-Akıl ve Bilim İlişkisi”, içinde *Bütün Boyutlarıyla Din*, ed. Murat Sülün, 1. Basım, Kur'an Çalışmaları

Kişinin içinde bulunduğu bilişsel konumuna göre zihninde oluşmuş olan temel insani sorulara verilecek olan bu cevaplar, doğruluğu kabul edilen hükümler/önergeler olan inançlardır ve din de bu inançlar üzerine kuruludur.³⁶ Dinlerin cevap verdiği bu temel sorular ise varlığın ne olduğu, neden olduğu, insanın sorumluluklarının neler olduğu, nasıl davranması gerektiği gibi sorulardır. Bu sorular aslında “insani” olmaları yönüyle hem daima sorulmuş hem de cevapları aranmıştır. Felsefe olarak adlandırılan faaliyet te bunun bir sonucudur. Bu soruların insani olması, insanın kendi başına bu soruların peşinden gitme gücüne sahip olması ve bazen de fiilen gitmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Buna göre, ister dinin verdiği cevaplara bağlansın isterse de kendisi ulaşsın, edindiği cevapları bilmesi/anlaması insanın zekâsı, eğitimi, kültürel ve toplumsal durumu gibi şartlara bağlıdır.³⁷ Dolayısıyla ister ilahî ister beşerî olsun her türlü hakikatin/dinin anlaşılmasında beşer ve onun hata payı gözden uzak tutulmamalıdır.

Burada insan zihninin yapısı gereği sorular ve bu sorulara dair cevaplar ürettiği gerçeğinin tekrar altının çizilmesi gerektir. Zira soru sormanın maksadının bilme/anlama arzusu olduğu ve insanoğlunun da hem içinde yaşadığı evreni yani fenomenler âlemini hem de bu dünyanın ötesini yani numenal âlemi bilmek istediği açıktır. İşte insanın doğal olarak sahip olduğu bilme arzusu sonucu sorduğu sorulara dair cevap bulma faaliyetinin adı felsefedir. Her ne kadar felsefenin ne olduğu sorusuna muayyen ve herkesi tatmin edecek bir cevap vermek zor olsa da³⁸ kelimenin etimolojisi ile filozoflar tarafından yapılan tanımlar bize yol gösterici mahiyettedirler.

Bilindiği üzere Yunanca aslı “*philosophia*” olan felsefe, iki ayrı sözcükten oluşur. Bunların ilki olan “*Philo*” sevgi anlamına gelirken “*sophia*” ise, “bilgelik” ya da genel olarak “bilgi” anlamı taşır. Dolayısıyla da “*Philosophia*”, bilgi ve bilgelik sevgisi anlamına gelir. Buna göre felsefi faaliyet, bilme/anlama/anlamlandırmaya duyulan iştihak anlamına gelir ki bu sözcüğü ilk olarak kullandığı ileri sürülen Pythagoras’a³⁹ göre “*Sophia*” yani bilgelik, eksiksiz doğru, ancak Tanrı’ya yakışır; bu nedenle insana ancak *philosophia* yani bilgiyi sevmek, dolayısıyla ona ulaşmaya çalışmak yaraşır.⁴⁰ Buna göre felsefenin özünün, sadece bilgiye sahip olmak değil, ona ulaşma hedefi, arzusu ve amacı taşımak olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden felsefede cevaplardan çok soruların önemli olduğu söylenir. Aynı şekilde, Arisoteles’in; varlık olmak bakımından varlığın ve ilk nedenlerin bilgisi⁴¹; Socrates’in; bilmediğini bilmek⁴²; Jaspers’in;

Vakfı Sempozyum Dizisi 1 (Üsküdar, İstanbul: Kur’an Çalışmaları Vakfı, 2016), s. 160.

³⁶ Michael Peterson vd., *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), s. 4.

³⁷ Acar, “Din-Akıl ve Bilim İlişkisi”, s. 161.

³⁸ Orhan Saadetin, “Felsefe Nedir?”, çev. İlyas Altuner, *Türkiye’de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak*, ed. Recep Alpyağılı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), s. 313.

³⁹ Felsefe terimini ilk kullanan kişinin Pythagoras değil Heraklit olduğuna dair görüşler için bkz. Martin Heidegger, *Nedir Bu - Felsefe?* çev. Ali İrgat (İstanbul: AFA, 1995), s. 35.

⁴⁰ Anne Fremantle, *The Age of Belief: The Medieval Philosophers* (New York: Mentor Book, 1961), 13; Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 13; Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları* (İstanbul: Ensar Neşiriyat, 2011), 167-168; Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 349; Murtaza Mutahhari, *Felsefe Dersleri I*, çev. Ahmet Çelik (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 306; Tuncay İmamoğlu vd., *Din Felsefesi* (Erzurum: Eser Ofset, 2016), 11; Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri* (Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996), 2-3.

⁴¹ Arisoteles, *Metafizik*, s. ?.; Arisoteles, *Nikomakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Kebikeç Yayınları, 2005), s. 120-121.

⁴² Platon, *Sokrates’in Savunması*, çev. Niyazi Berkes (Cumhuriyet, 1998), s. 47.

hakikati aramak için yolda olmak⁴³ Fârâbî ve Kindî'nin; insanın gücü ölçüsünde varlıkların hakikatlerini, mahiyetlerini ve sebeplerini bilmek⁴⁴, gücü ölçüsünde Tanrı'ya benzemek ve kendini bilmek⁴⁵; İbn-i Sina'nın; insanın bilme gücü nispetinde şeylerin hakikatlerine vakıf olabilmek⁴⁶; İbn-i Rüşd'ün; bir elit lüksü değil, varlıklar üzerinde düşünmeyi ve ibret almayı emreden dinin bir vecibesi⁴⁷; Descartes'in; insanın bilebileceği kadar, her şeyin tam bilgisini, ilk nedenleri ve ilkelerini araştırması⁴⁸; Hegel'in; objesi Tanrı, hedefi ise O'nu bilmek⁴⁹ şeklindeki tanımları da felsefenin konusu ve amacının hakiki bilgiye ulaşmak olduğuna işaret eder niteliktedir.

Hem kelime anlamı hem de filozoflar tarafından yapılan tanımlar, felsefenin insan olmanın gereği olarak ortaya çıkan sorulara doğru ve tatmin edici cevaplar vermeyi, nihayetinde de mutluluğu hedefleyen bir ilim olduğunu göstermektedir. Nitekim insanın varlık hakkındaki düşüncesi ve bu düşünce üzerindeki düşüncesi⁵⁰ olan felsefi faaliyet için "bilgelik" değil de "bilgelik sevgisi" adının kullanılması ve böyle kurgulanması, bilinçli, isabetli ve dahası tüm zamanlara hitap edici olmuştur.⁵¹ Bu itibarla felsefenin, nihai hedefleri açısından din ile teleolojik bir ortaklığa sahip olduğu söylenebilir. Zira dinlerin de temel hedefi, insan zihninin sorduğu sorulara cevaplar sunarak, mutluluğunu sağlamaktır. Ayrıca kökenlerinde ve gelişim aşamalarında her ne kadar dini ve mitolojik bazı etkiler hissedilse de özü bakımından insani bir karakter taşıyan felsefenin, temel amacı var olanlar bütününe parça ve bütün halinde anlamak, kalıcı bir takım değerler elde etmek ve insanın varoluş karanlığında yolunu aydınlatmakken, daha sistemli insani oluşumlar oluşturan dinler de, bir varlık tespiti ve okunması çabası içinde olmuşlar, özellikle de metinleri aracılığıyla gerek inanç alanını gerekse tüm eylemler yelpazesini ilgilendiren hükümler vaz etmişlerdir.⁵²

Aynı şekilde, özünü temel insani soruların oluşturduğu felsefi faaliyetlerin oluşumunda etken olan faktörler ile bir dine inananların, geçirdikleri süreçlerin de ortak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mesela Jaspers, felsefenin oluşumunda etkin olan faktörleri şaşırma/hayret, şüphe ve sarsılma olarak belirler. Buna göre ilk olarak varlık karşısında duyduğu şaşkınlık insanı bilgi edinmeye iter. Ardından edindiği bilgilerin, varlık alanına yani duyularına bağımlı

⁴³ Karl Jaspers, *Felsefeye Giriş*, çev. Mehmet Akalın, İkinci Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), s. 31; Karl Jaspers, *Felsefe Nedir?*, çev. İ. Zeki Eyüboğlu (İstanbul: Say, 2007), s. 47.

⁴⁴ Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", çev. Mahmut Kaya, *Felsefi Risaleler*, ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2014), 139; Farâbî, "Eflâtun İle Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması", çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2008), 152.

⁴⁵ Kindî, "Tarifler Üzerine", çev. Mahmut Kaya, *Felsefi Risaleler*, ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2014), 191; Farâbî, "Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular", çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, ed. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik, 2008), 114.

⁴⁶ İbn-i Sina, *Kitabü'l-Şifa: Mantığa Giriş*, ed. Muhittin Macit, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), s. 5.

⁴⁷ İbn-i Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri; Faslu'l-Makal, el-Keşf an Minhaci'l- Edille*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004), 76-77; İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi, İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 361; Sait Kar, "Felsefi Açından İslamofobi ve Eleştirisi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 215.

⁴⁸ Rene Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. Mesut Akın (İstanbul: Say Yayınları, 1992), s. 34.

⁴⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Lectures On The Philosophy of Religion*, ed. Peter Crafts Hodgson, çev. R. F. Brown vd. (Berkeley: University of California Press, 1984), 83-84; Mehmet Sait Reçber, "Din Felsefesi", *Din Felsefesi El Kitabı*, ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 13.

⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş-1* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2008), s. 29.

⁵¹ Yaran, *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*, s. 93.

⁵² Kılıç, *Kur'an'da Varoluş ve İnsan (Kanayan Dimağlara Hitap)*, s. 19-20.

olduğunun farkına varır ve bu nedenle onlardan şüphe duymaya başlar. Son olarak da her şeyden şüphe etse de Descartes'in "*Cogito*"⁵³sunda olduğu gibi, kendi varlığından şüphe edemeyerek kendinin farkına varır. Bu farkına varma ise onda varoluşsal ve epistemolojik bir sarsılma meydana getirir ki bu sarsılma Epiktetos'un "Felsefe zaruri ve elzem vazifelerde cıvıllığımızı ve bilgisizliğimizi anlamak ile başlar"⁵⁴ şeklindeki tarifinde ifadesini bulan acziyet ve güçsüzlüğün bilinmesi demektir.⁵⁵

Her ne kadar burada kullanılan din kavramı muayyen bir dine değil genel olarak öğretilerini bir din formunda sunan her türlü sisteme işaret etse de biz burada din derken, çalışmamızın odağını oluşturan fıkıh ilminin neşet ettiği din olan İslam dinini kastettiğimizi belirtmek isteriz. Bu itibarla, yukarıda belirtilen ve felsefi faaliyetin oluşumunda etken olan temel insani faktörlerin tamamının, İslam dinine inanmak için de yaşanılması gereken aşamalar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Kur'an'ın hem inanan hem de inanmayan insanların, rüzgârların aşılabilirliğine (Hicr, 15/22; Bakara, 2/164.), güneş ve aya (İsra, 17/12.), kâinatın yaratılışına (Enbiya, 21/30.), tohumların filizlenmesine, yıldızların yol göstericiliğine (En'am, 6/95-97.), dağlara ve nehirlerle (Ra'd, 13/3.), kısacası tüm varlıklara bakmalarını isterken, onların bu varlıkları sadece maddi gözle görmelerini istemediği aşikârdır. Kur'an'ın bütünlüğü içinde oldukça büyük bir yer tutan bu tarz ayetlerin, insanoğlunun evren ve varlıklar karşısında hayrete düşmesi ve şaşırması gerektiğini belirtme amacını güttüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Kur'an, inananların imanlarını taze tutabilmeleri, inanmayanların ise, evrende gerçekleşen bu olaylara dair hayretleri vasıtasıyla iman nurunun aydınlığına girebilmeleri için evrene ve tabiata yani varlığa bakmalarını emretmekte, dolayısıyla da hayret ve şaşkınlıklarını kamçulamaktadır.

Felsefi faaliyeti oluşturan kaynakların ikincisi olan şüphe, her ne kadar ilk bakışta dinde olmaması gereken bir şey olarak görülse de bunun vakiya uygun düşmediği izahattan varestedir. Zira felsefi faaliyetin kaynağı olan şüphe "bilginin imkânı yoktur" şeklindeki epistemolojik şüphe değil, doğruya ulaştırma hedefi ve gayesi olan "metodik şüphe ve sorgulamalardır". Böylesi bir şüphe ise bir taraftan bilim ve düşünce tarihinde gerçekleştirilen büyük keşiflerin kaynağı olurken diğer taraftan da kendi öğretilerine inanılmasını isteyen din için olmazsa olmaz bir unsur konumundadır. Şöyle ki, tanrı tarafından vazedilen ilahi buyrukları insanlara ulaştırmakla memur peygamberlerin, mesajlarının kabul görmesi için muhatap olan insanların, hali hazırdaki inançlarını sorgulamaları, hatta onlardan şüphe etmeleri bir ön koşul olarak gereklidir. Şayet bir peygamberin muhatapları, mevcut inançlarına dair herhangi bir şüphe taşımıyorlarsa, o peygamberin getirdiği öğretilere inanmalarını beklemek realiteye uygun bir tavır olmayacaktır. Nitekim Kur'an, atalarının inançlarını savunanlara dair eleştiriler ve uyarılar yaparken (Bakara, 2/170; A'raf, 7/28.), ilk olarak muhataplarının mevcut inançlarını sorgulamalarını dolayısıyla da bu inançları kritik ederek, doğru inanca ulaşmalarını sağlamayı hedeflemektedir. Çünkü böyle bir şüphe ve sorgulama ameliyesi olmaksızın bir kişinin mevcut inanışını değiştirmesi mümkün değildir.⁵⁶ Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki şüphe edilmesi gereken şey bizzat dinin kendisi değil, onun

⁵³ Rene Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, çev. Mehmet Karasan (Ankara: M.E.B., 1997), s. 35.

⁵⁴ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Burhan Toprak (İstanbul: M.E.B., 1989), s. 84.

⁵⁵ Jaspers, *Felsefe Nedir?*, s. 61-63.

⁵⁶ Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", s. 18.

muhatapı olan insanın anlamlandırma ve yorumlama ameliyesi olmalıdır. Zira hakikatin yanlış olması hakikat kavramı gereği mümkün değildir, ancak pek ala yanlış anlaşılabilir.

Üçüncü aşama olan sarsılmanın yani acizliğin ve güçsüzlüğün farkına varılmasının ise, İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an'ın birincil vurgularından biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Kur'an insanoğlunu "kul/abd" (A'raf, 7/194.) olarak tanımlayarak, onun aciziyetini vurguladığı gibi, doğrudan doğruya bu aciziyeti ifade eden ayetlerle de bu durumu pekiştirmektedir (Rum, 30/54; Fâtır, 30/15; Nisâ, 4/28). Buna göre, felsefi faaliyetin kaynağı olan ontolojik ve epistemolojik aciziyetin ve güçsüzlüğün farkına varılması, İslam dininin insanların ulaşmasını istediği bir aşama olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Kur'an'ın, insanların dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşabilmeleri için sunduğu reçete mahiyetindeki hükümleri de onların bu aciziyetini ortaya koyar. Amacı bu hükümleri bilme/anlama olan fıkıhın da son tahlilde insanoğlunun aciziyetini tespit ve vurgu hedefi götüğü söylenebilir. Zira bu bilme/anlama eylemi için kullanılan içtihat kavramı, kıyas, re'y, istidlâl, istinbat, fıkıh gibi yakın içeriklere sahip diğer kavramlarla birlikte, nasların lafız, mana ve bilinçli boşluklarında gizli şer'î-amelî hükümleri ortaya çıkarmaya yönelik beşerî çabayı ifade eder.⁵⁷ Beşer olmanın en temel niteliği olan akletmenin bu bilme/anlama faaliyetindeki etkisi dikkate alındığında, fıkıh ilmi ile felsefi faaliyetin amaç ve yöntem birliği taşıdıklarını söylemek pekâlâ mümkün olacaktır. Durumun bu şekilde tespit edilmesi, fukahanın kendisinin yaptığı ile aynı amaca ve yöneme sahip olan felsefi faaliyeti haram olarak sınıflandırması, kendi uygulamasını da haram olarak sınıflandırması anlamı taşıyacaktır ki bu durumun, tutarsızlık ve zararın kendine dönmesi ile sonuçlanacağı açıktır.

Nihayetinde felsefe, hakikatin/bilginin peşinde koşmaktır ve insanoğlu ancak kendisinde bulunan düşünce gücünün yardımı ile gerçeğin bilgisine ulaşır. Kendi varlığı üzerine düşünen insanoğlu ise hem mutluluğa hem de hakikate ulaşacaktır. İşte bu hakiki bilginin insana sağladığı mutluluk, pek çok filozofa göre insanın ulaşmak istediği nihai amaçtır.⁵⁸ İnsanı bu nihai amaca ulaştıran ise, John Locke'un kimi zaman doğru ve açık ilkeler ile böyle ilkelerden yapılan açık ve sağlam çıkarımları ifade eden, kimi zaman da nedeni, özellikle de ereksel nedeni anlatan olarak tarif ettiği⁵⁹ akıldır. Kısacası hakikat arayışı ve iştihakı olan felsefe, zaman zaman çeşitli saiklerin etkisinde kalarak bu yapısından uzak kalmış ve dolayısıyla da dini öğretiler açısından kabul edilemez sonuçlara ulaşmış olsa da salt insani ve akli bir faaliyet olma özelliğini her daim taşımıştır. Bu itibarla bu düşünme aktivitesini yargılarken, bu aktivitenin insan olmanın gereği olduğu ve her daim hata ihtimali barındırdığı gerçeğini göz ardı etmemek isabetli olacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir düşünme, anlama, anlamlandırma ve bilme faaliyeti olan felsefenin, fukaha tarafından uzak durulması gereken bir faaliyet olarak nitelendirildiğini, yukarıda konu ile ilgili serdedilen açıklamalar ve bu konuda yapılan detaylı çalışma, açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, felsefi faaliyete böylesi olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşmayı gerektiren sebepler incelendiğinde, kanaatimizce, bu tavrın en azından insaf sınırlarını aştığının söylenebileceği aşikârdır. Ayrıca

⁵⁷ H. Yunus Apaydın, "İctihad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, erişim 18 Mart 2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad>.

⁵⁸ Ayşe Sıdıka Oktay - Şeyma Benli, "John Locke' da Akıl ve Vahiy İlişkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/23 (2016), s. 83.

⁵⁹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıadıroğlu (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992), s. 426.

felsefe ile iştiğal etme hususunda doğrudan nakle dayalı olumsuz bir ibare bulunmamakla birlikte, bu faaliyet sonucunda ulaşılmaması muhtemel olumsuz sonuçlara dayanarak yahut da felsefenin ulaşmayı hedeflediği hakikatin yalnızca dini alana ve dolayısıyla da dini referanslara ait olduğu gerekçesine dayanarak bu faaliyeti eleştirmek, tam anlamıyla felsefe yapmaktır. Zira bir fikri ya da inancı savunmak veya reddetmek için yapılacak her türlü düşünme ameliyesi, felsefi bir faaliyete tekabül eder.⁶⁰ Durumun bu şekilde tespit edilmesi, fukahanın felsefi bir faaliyet gerçekleştirmek suretiyle felsefi faaliyette bulunmanın haram olduğunu söylemesi anlamına gelecektir ki bu da açık totolojidir.

Ayrıca fukaha açısından, önceden bir hüküm bulunmayan şer'î bir mesele hakkında kişinin kendi rey'iyle hüküm vermesinin ve kıyası kullanmasının önemi yadsınamaz.⁶¹ Nitekim fıkıh ilmi, Şari'in hitabı vasıtasıyla muhatap aldığı insan için vazettiği hükümleri anlama faaliyetidir. Hitabın amacına ulaşmasında muhatabın anlayacağı dilin kullanılması gerektiği kadar hayatında tabii olarak benzerlikleri sıkça kullanan, bunlarla birtakım sonuçlara varan, kimi zaman hata da eden insanın bu özelliklerinin de dikkate alınması gerekir.⁶² Bu husus dikkate alındığında, re'y yahut kıyas kullanımı sonucunda hata edilebilme ihtimalinin varlığı nedeniyle bunların kullanımının reddi hatta haram olarak sınıflandırılması ne kadar makul değil ise, felsefenin kullanımının reddi de aynı derece makul olmayacaktır.

Şurası da unutulmamalıdır ki, din karşısında sorumlu tutulabilmenin yegâne şartı akıl ve akıl yetisi ile donatılmış olmaktır. Nitekim Kur'an, gerek Hz. Muhammed'in muhatabı olan müşrikleri, gerekse bütün insanları akıllarını kullanmaya; bu sayede içine düştükleri çelişkili ve hatalı varoluş tarzından kurtulmaya davet etmektedir. Vahiy gerçeğini gerçek boyutlarıyla algılamaktan kaçınarak, bunu sınırlı mukayeseleri ile elde ettikleri şiir, kehanet vb. gibi yanlış verilerle bir tutma çelişkinin gerçek aklın bir kararı olamayacağı, dolayısıyla da halis/fitrî aklın insanı asla yanlışla sürüklemeyeceğini⁶³ ifade eden şu ayet, konunun anlaşılması için oldukça manidardır: "Yoksa bunu, akılları mı emrediyor onlara? (Hayır!) Fakat onlar azgın toplulukturlar (Tur, 52/32)." Ayrıca, Hz. Peygamber (s.a.v)'in Hz. Ali'ye söylediği "Allah akıldan daha değerli bir şey yaratmamıştır"⁶⁴ şeklindeki hadisi de İslam'da aklın ne derece yüceltildiğinin açık bir göstergesidir. Bu akıl nurunun, içsel bir etkenle perdelenmediği müddetçe en üstün gerçeklere ulaşabilecek, ilahi hakikatleri anlayabilecek bir yapıda olduğu⁶⁵ ve bu akıl ile onunla aynı özden gelen şeylerin, doğru düşünce ve kavrayışa sahip olan insanlar için daha iyi, değerli ve mutluluk verici olduğu da⁶⁶ kabul edilmesi gereken bir hakikattir. Nitekim Kur'an'ı Kerim'de geçen ve cehennem ehlinin hayıflanarak söyleyecekleri belirtilen şu ifadeler, saf akıl ile hataya düşülemeyeceğini gösterir niteliktedir: "Şayet biz aklımızı kullanmış olsaydık bu cehenneme düşmezdik" (Mülk, 67/10).

⁶⁰ Tokat, "Din Felsefesi Nedir?", s. 18.

⁶¹ Harry Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri: Müslüman - Hristiyan - Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), s. 3.

⁶² Ahmet Selman Baktı, "Kıyasın Meşrûyetinde Beşer Olmanın Rolü ve Kıyas Karşısı Bir Zihniyetin Analizi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 17, sy 32 (15 Aralık 2015): s. 3.

⁶³ Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), s. 100-101.

⁶⁴ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroglu (İstanbul: Bedir Yayıncılık, ts.), 1/s. 216.

⁶⁵ Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil*, s. 101.

⁶⁶ Platon, *Philebos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013), s. 33.

Ezcümle, evreni, varlığı, hakikati, dini ve dinin hükümlerini anlamaya ve anlamlandırmaya memur insan ve onun sahip olduğu akıl olduğu gerçeği dikkate alındığında, fukahanın bu yetileri kullanmak suretiyle, yine bu yetilerin kullanıldığı felsefi faaliyeti ve bu faaliyet sonucu ortaya çıkan ürünleri, haram kategorisinde sınıflandırması; bu ürünlerin yazılı olduğu eserlerin satılmayacağına, bir öteleme ve yadsıma göstergesi olarak onlarla istinca edilebileceğine; onların çalınması durumunda ise içindeki bilgilere muttali olma ademi cevazından hareketle had cezasının uygulanması gerektiğine hükmetmek gibi sonuçlara ulaşması, en hafif ifade ile kendi bastığı dalı kesmesi anlamına gelecektir. Ayrıca, felsefi düşünüş yöntemleri ile yanlış yollara sapma ihtimalinden korkarak, bu faaliyeti kötü ve kaçınılması gereken bir eylem olarak vasıflandırmak, ancak demirden korkup trene binmemek kadar mantıklı bir davranış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, Rahim. "Din-Akıl ve Bilim İlişkisi". *Bütün Boyutlarıyla Din*. ed. Murat Sülün. 1. İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2016.
- Akdağ, Özcan. "Tanrı'nın İlmi: Gazzâlî ve İbn Meymûn'un (Maimonides) Görüşleri Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 9-36.
- Alper, Hülya. "İmam Mâturîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi: Akıl Önceliği ve Vahyin Gerekliliği". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2014), 7-29.
- Alper, Ömer Mahir. "İslâm, Akıl ve Hakikat". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2014), 39-72.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad". Erişim 18 Mart 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ictihad>
- Aristoteles. *Metafizik*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, İkinci Baskı., 1996.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Kebikeç Yayınları, 2005.
- Baktı, Ahmet Selman. "Felsefenin 'Hakikati' Konu Edinmesi 'Caiz' Mi?" *Din ve Felsefe Araştırmaları* 1/2 (2018).
- Baktı, Ahmet Selman. "Kıyasın Meşrûiyetinde Beşer Olmanın Rolü ve Kıyas Karşısı Bir Zihniyetin Analizi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 17/32 (2015), 1-23.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, Beşinci Baskı., 2002.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi: Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar*. çev. Hüseyin Hâtemî. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı.
- Çüçen, A. Kadir. *Bilgi Felsefesi*. Bursa: Asa Kitabevi, 2009.
- Descartes, Rene. *Felsefenin İlkeleri*. çev. Mesut Akın. İstanbul: Say Yayınları, 1992.
- Descartes, Rene. *Metod Üzerine Konuşma*. çev. Mehmet Karasan. Ankara: M.E.B., 1997.
- Epiktetos. *Düşünceler ve Sohbetler*. çev. Burhan Toprak. İstanbul: M.E.B., 1989.
- Erdoğan, İsmail. "Felsefenin Menşe'i İle İlgili Görüşler". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 16.
- Farâbî. "Eflâtun İle Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması". çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 5. baskı., 2008.
- Farâbî. "Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular". çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 5. baskı., 2008.
- Fremantle, Anne. *The Age of Belief: The Medieval Philosophers*. New York: Mentor Book, Seventh Printing., 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *İhyâu 'Ulûmi'd-Din*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayıncılık, ts.

- Gazzalî, Ebû Hâmid el-. *İtikad'da Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, Birinci Baskı., 1961.
- Gusdorf, Georges. *İnsan ve Tanrı*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. *Alak Suresinin İlk Beş Ayetinin Eğitimsel Değeri -İlk Vahyin İzinde-*. Ankara: Nobel, 2018.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Lectures On The Philosophy of Religion*. ed. Peter Crafts Hodgson. çev. R. F. Brown vd. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Heidegger, Martin. *Nedir Bu - Felsefe?* çev. Ali Irgat. İstanbul: AFA, 1995.
- Hoffman, Joshua - Rosenkrantz, Gary S. *The Divine Attributes*. Oxford: Blackwell.
- İbn-i Rüşd. *Felsefe-Din İlişkileri; Faslu'l-Makal, el-Keşf an Minhaci'l- Edille*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 3. Baskı., 2004.
- İbn-i Sina. *Kitabü'ş-Şifa: Mantiğa Giriş*. ed. Muhittin Macit. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- İmamoğlu, Tuncay vd. *Din Felsefesi*. Erzurum: Eser Ofset, 2016.
- Jaspers, Karl. *Felsefe Nedir?* çev. İ. Zeki Eyüboğlu. İstanbul: Say, 2007.
- Jaspers, Karl. *Felsefeye Giriş*. çev. Mehmet Akalın. İstanbul: Dergah Yayınları, İkinci Baskı., 1981.
- Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi, İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım., 2016.
- Kant, Immanuel. *Critique Of Pure Reason*. çev. Paul Guyer - Allen W. Wood. New York: Cambridge University Press, First Published., 1998.
- Kar, Sait. "Felsefi Açıdan İslamofobi ve Eleştirisi". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 199-222.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". Erişim 14 Şubat 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih>
- Karaman, Hayrettin. "İslâm Tarihinde Mezhep Kavgaaları". Erişim 22 Şubat 2019. <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0633.htm>
- Keklik, Nihat. *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı., 1996.
- Kılıç, Sadık. "Dil ve İnsanın Tarihselliği Bağlamında Dini Metin". *Kur'an ve Dil, Dilbilim, ve Hermenötik Sempozyumu, 17-18 Mayıs 2001*. [Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2001.
- Kılıç, Sadık. "Duvar Yazılarım'da İnsan Kimliğim". *İslamî Araştırmalar* 13/3-4 (2000).
- Kılıç, Sadık. *İslam'da Sembolik Dil*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı., 2016.
- Kılıç, Sadık. "Kur'ân'da Tefekkürün Semantik Evreni". *Diyanet İlmî Dergi* 54/4 (2018), 41-86.
- Kılıç, Sadık. *Kur'an'da Varoluş ve İnsan (Kanayan Dimağlara Hitap)*. Ankara: Akçağ, 2017.
- Kılıç, Sadık. *Küllerden Diriliş: (Kur'an, İnsan, Bilim ve Evrene Dair)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Kılıç, Sadık. "Metin Yorumlamak ve Uygulamak İçin Yorum ise Tarih ve İnsana Göredir!" *İslam ve Yorum -Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar*. ed. Abdurrahman Ateş vd. II/15-31. Ankara: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Kılıç, Sadık. "Yorum, Sadece Kendisidir, Daha Fazlası: 'Nass' Değil!" *Ekev Akademi Dergisi* 6/10 (2002).

- Kindî. "İlk Felsefe Üzerine". çev. Mahmut Kaya. *Felsefî Risaleler*. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 3. basım., 2014.
- Kindî. "Tarifler Üzerine". çev. Mahmut Kaya. *Felsefî Risaleler*. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 3. basım., 2014.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1992.
- Mâturîdî, Muḥammad Ibn-Muḥammad al-. *Kitabü't-Tevhid: Açıklamalı Tercüme*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, Yedinci basım., 2015.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. baskı., 1997.
- Mengüşoğlu, Takiyettin. *İnsan Felsefesi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, İkinci Baskı., 2017.
- Mutahhari, Murtaza. *Felsefe Dersleri I*. çev. Ahmet Çelik. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı., 2003.
- Oktay, Ayşe Sıdika - Benli, Şeyma. "John Locke' da Akıl ve Vahiy İlişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/23 (2016), 83-106.
- Onat, Hasan - Kutlu, Sönmez. *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Öner, Necati. *Felsefe Yolunda Düşünceler*. Ankara: Akçağ, 1999.
- Özcan, Muttalip. *İnsan Felsefesi: İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma*. Ankara: BilgeSu, 2016.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*. çev. Rahim Acar. İstanbul: Küre Yayınları, İkinci Baskı., 2009.
- Platon. *Philebos*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Platon. *Sokrates'in Savunması*. çev. Niyazi Berkes. Cumhuriyet, 1998.
- Reçber, Mehmet Sait. "Din Felsefesi". *Din Felsefesi El Kitabı*. ed. Recep Kılıç - Mehmet Sait Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları, 2014.
- Saadettin, Orhan. "Felsefe Nedir?" çev. İlyas Altuner. *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak*. ed. Recep Alpyağıl. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Tanrıverdi, Hasan. *İnancın Rasyonelliği Sorunu*. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2012.
- Tanrıverdi, Hasan. *Meşşâî Felsefede Tanrı'nın Bilgisi Meselesi -Din Felsefesi Açısından Bir Değerlendirme*. Ankara: İlahiyat Yayınları, Birinci Baskı., 2016.
- Tokat, Latif. "Din Felsefesi Nedir?" *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay, 2018.
- Tokat, Latif. *Din Felsefesi Yazıları*. Ankara: Elis Yayınları, 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş-1*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2008.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Warburton, Nigel. *Felsefeye Giriş -Felsefe Hiç Bu Kadar Anlaşılır Olmamıştı!-*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Wolfson, Harry Austryn. *Kelâm Felsefeleri: Müslüman - Hristiyan - Yahudi Kelâmı*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yaran, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde Din Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ensar Neşiriyat, 2011.